

МЕТОДОЛОГІЯ КОГНІТИВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ПЕРСПЕКТИВИ ЕМПІРИЧНОГО ПІДХОДУ _____

Стаття присвячена розгляду основних методів дослідження, застосовуваних у парадигмі сучасної когнітивної лінгвістики. Найпродуктивнішою методикою визнається теорія прототипів Дж. Лакоффа з огляду на її найбільший емпіричний потенціал. Здійснюється спроба доповнити прототипний підхід етимологічним аналізом, спираючись на вчення про внутрішню форму слова О. О. Потебні.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, лінгвістична методологія, теорія прототипів, внутрішня форма слова, етимологічний аналіз, філософська термінологія.

Кожна нова парадигма наукового знання характеризується власною моделлю постановки проблем і способів їх розв'язання¹. Це твердження Т. Куна, очевидно, передбачає, що новизна тієї чи іншої наукової моделі не тільки визначатиметься певним загальним, відмінним від попередніх, ракурсом розгляду об'єкта дослідження, а й обов'язково включатиме висунення нових цілей, завдань, а також нової методології.

Своєрідність популярного нині когнітивного підходу до мови, який по праву може бути визнаний новою парадигмою лінгвістичного знання, полягає у принципово новій постановці проблеми співвідношення свідомості і мови. Дослідження мови в її когнітивній функції, тобто як засобу організації, оброблення та передання інформації, передбачає її розгляд як когнітивної властивості людини, яка, на думку Є. Кубрякової, разом з іншими властивостями утворює в людській свідомості певну єдину інфраструктуру².

Нова парадигма, яка пов'язана насамперед з визнанням особливої ролі людини у процесах пізнання та мовленнєвій діяльності, а також із розрізненням власне мислення та інших пізнавальних процесів, має виявляти безсумнівну оригінальність використовуваної методології. Існує думка, що майбутнє лінгвістичної науки, найвірогідніше, визначатиметься саме питаннями методології, тобто здатністю вчених перетворити наявний у цій царині «теоретичний хаос» (хоч би яким творчим він був) у ситуацію інтегрального розвитку³. Почасті поділяючи такі погляди, зазначимо, що сьогодні когнітивна лінгвістика не являє собою єдиної стрункої концепції з чітко визначеним термінологічним апаратом. Так, скажімо, існує когнітивна лінгвістика «у стилі Ленекера», когнітивна

¹ Кун Т. Структура научных революций.— М., 1977.— 300 с.

² Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира.— М., 2004.— С. 45.

³ Geeraerts D. Methodology in cognitive linguistics // Cognitive linguistics: Current applications and future perspectives / Eds. G. Kristiansen, M. Achard, R. Dirven, F. de Mendoza Ibanez.— Berlin ; New York, 2006.— P. 21.

лінгвістика «у стилі Телмі», а також просторова граматики (Construction Grammar), яка включає різні підходи на зразок реалізованих Ч. Філлмором та А. Голдбергом, радикальну просторову граматику та навіть матеріальну (embodied) просторову граматику.

Визнаючи її відчутний емпіричний потенціал, доводиться погодитись і з тим, що в аспекті методології когнітивна лінгвістика характеризується скоріше різноманітністю теоретичних концепцій, ніж оригінальністю методів експериментального характеру. З одного боку, дослідники вказують на те, що власне «когнітивність» нової лінгвістичної парадигми пов'язує її з іншими когнітивними науками, які вивчають людський розум, і тому перспективним видається імплементація в лінгвістичній галузі тих емпіричних методів, що вже довели свою ефективність у психології, комп'ютерному моделюванні та нейропсихологічних розвідках⁴. Наголос на тому, що когнітивна лінгвістика насамперед ґрунтується на слововживанні, свідчить про необхідність застосування емпіричних методів дослідження фактичного використання мови, представленої в корпусах у формі спонтанних, непроаналізованих мовних даних⁵. І, нарешті, той факт, що когнітивна лінгвістика представляє «контекстуалізовану» концепцію мови (відповідний контекст при цьому не обмежується лише когнітивними властивостями людини, а також включає суспільство і культуру), свідчить про можливість задіявання кількісних емпіричних методів, що переважають у соціолінгвістичних дослідженнях⁶.

З іншого боку, така домінуюча риса когнітивної лінгвістики, як надання переваги аналізу лінгвістичного значення над аналізом лінгвістичної форми, веде до стійкого переконання, що лише інтроспекція може бути справді надійним методом, який забезпечує безпосередній доступ до семантичних явищ⁷. Власне, ця риса і зумовила теоретичний характер більшості ранніх фундаментальних розвідок, проведених у сфері когнітивної семантики⁸.

Саме тому класичними когнітивними «методиками» дослідження мовних значень сьогодні є напрями виразно теоретичного спрямування, серед яких слід згадати теорію образно-схематичних моделей Р. Ленекера, теорію семантики фреймів Ч. Філлмора і теорію прототипів Дж. Лакоффа.

Говорячи про перші два напрями, відзначимо певний паралелізм ключових ідей, висунутих їхніми авторами. Зауважимо, що засадничі припущення Р. Ленекера та Ч. Філлмора багато в чому показові і для всієї когнітивної лінгвістики в цілому. Зосередившись на дослідженні процесів концептуалізації в їх мовному відображенні, автори теорії образно-схематичних моделей і теорії семантики фреймів пропонують доволі широке визначення зазначеного явища як системи

⁴ Ibid.— P. 28.

⁵ Див.: Usage-based models of language / Eds. M. Barlow, S. Kemmer.— Stanford, 2000.— 356 p.

⁶ Див., напр.: Cognitive models in language and thought. Ideology, metaphors and meanings / Eds. R. Dirven, R. Frank, M. Pütz.— Berlin ; New York, 2003; Kristiansen G. How to do things with allophones: linguistic stereotypes as cognitive reference points in social cognition // Cognitive models in language and thought. Ideology, metaphors and meanings.— Berlin ; New York, 2003.— P. 69–120.

⁷ Geeraerts D. Op. cit.— P. 28.

⁸ Див., напр.: Філлмор Ч. Фрейми и семантика понимания // Новое в зарубеж. лингвистике.— М., 1988.— Вып. 23.— С. 52–92; Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by.— Chicago, 2003.— 256 p.; Langacker R. Foundations of cognitive grammar.— Stanford, 1999.— Vol. 1.— 540 p.

нових знань та усталених концептів, чуттєвого досвіду та знань різних контекстів (природного, соціального, лінгвістичного, наукового).

Якщо когнітивна граматика Р. Ленекера та фреймова семантика Ч. Філлмора основну увагу приділяють вивченню концептуалізації, то теорія прототипів Дж. Лакоффа, як можливий напрям і метод дослідження, пов'язана з розглядом процесів категоризації об'єктів навколишнього світу й одиниць мови та відображенням цих процесів у структурі мовних значень і категорій. Визнаючи останню концепцію найперспективнішою з погляду застосування в її полі методів емпіричного характеру, пропонуємо детальніше висвітлення її суті та основних характеристик. На наш погляд, саме теорія прототипів уможливило доповнення аналізу мовних значень необхідним когнітивній лінгвістиці аналізом мовних форм.

На користь значного потенціалу теорії прототипів у мовознавстві свідчить її здатність задовольняти ті методологічні вимоги, які висуваються до лінгвістичних теорій: дескриптивна адекватність (у розумінні широких емпіричних можливостей), продуктивність та пояснювальна глибина⁹. По-перше, теорія прототипів передбачає розгляд низки таких семантичних явищ, як розпливчасті межі лексичних категорій, виявлення типових членів категорії, гнучку і динамічну природу значень слів, важливість метафори та метонімії як підґрунтя цієї гнучкості, що інтуїтивно відчуваються як предмет розгляду семантики, проте здебільшого ігнорувалися її структурним напрямом. Цю рису прототипного аналізу можна вважати найпривабливішою, адже він втілює саме дескриптивний підхід до лексичного значення, за якого належного висвітлення отримує більшість попередніх теоретичних припущень когнітивної лінгвістики. По-друге, теорія прототипів виявляється доволі продуктивною не лише з огляду на те, що проведені в її ракурсі дослідження структури лексичних категорій можуть бути застосовані щодо лексичного складу мови в цілому, а й у плані її поширення на інші аспекти лінгвістики (наприклад, фонологію, морфологію, синтаксис, історичну лінгвістику та ін.¹⁰). І, по-третє, пояснювальна глибина теорії прототипів зумовлена як її схильністю до узагальнення, так і її міждисциплінарною природою. Зважаючи на міждисциплінарний статус самої когнітивної лінгвістики, зазначена риса уможливило методологічний діалог з іншими когнітивними дисциплінами, так само як і містить у собі перспективу долучення лінгвістики до найважливіших досягнень сучасної науки.

На наш погляд, уваги заслуговує визнаний факт, що власне прототипна методологія сама по собі є «прототипно структурованим» підходом до семантики¹¹. Інакше кажучи, можна виділити як більш, так і менш показові приклади теорій прототипів. Зокрема, існують теорії, що поєднують певні аспекти класичного підходу до семантичної структури лише з деякими елементами прототипної концепції. Одним з таких підходів є здійснений А. Вежбицькою аналіз прототипного центру лексичної категорії¹². Зазначаючи, що для дефінування значення слова недостатньо лише розгляду того, яким чином воно використовується щодо речей, дослідниця стверджує про необхідність вивчення структури поняття, яке лежить в його основі, і пояснює, як саме певне слово вживається щодо цих речей. На її думку, розуміння структури поняття означає повний і точний

⁹ Geeraerts D. Prospects and problems of prototype theory // Cognitive linguistics: basic readings.— Berlin ; New York, 2006.— P. 144.

¹⁰ Ibid.— P. 145.

¹¹ Ibid.— P. 155.

¹² Wierzbicka A. Lexicography and conceptual analysis.— Ann Arbor, 1984.— 368 p.

опис того елемента, який є типовим представником втіленої цим поняттям категорії, тобто прототипом. Для того щоб надати такий повний і точний опис, необхідно виявити внутрішню логіку поняття¹³.

Підхід, запропонований А. Вежбицькою, може бути лише частково визнаний прототипним, адже з когнітивного погляду уваги заслуговує не лише центр категорії, а й те, як саме цей центр може бути розширений у напрямку периферії і наскільки далеко це розширення може зайти. Визнання когнітивною лінгвістикою гнучкої полісемантичності однією з головних рис природних категорій мови не може узгоджуватися, як це пропонує А. Вежбицька, з навмисним обмеженням опису категорії виключно її характерними значеннями, адже подібне обмеження може призвести до ігнорування згаданої полісемантичності.

Іншою стратегією, спрямованою на збереження деяких аспектів класичного підходу, із залученням елементів прототипного аналізу, є соціолінгвістична теорія Х. Патнема¹⁴. На думку американського філософа, пересічні мовці мають не більше ніж «стереотипне» знання про природні види, тобто їм відома низка лише явних характеристик речей, як, наприклад, той факт, що вода є прозорою рідиною без смаку і запаху. Науковці ж послуговуються теоретичним визначенням води — формулою H₂O, і саме це визначення зрештою зумовлює використання термінів для природних видів. Членам неспеціалізованих груп не обов'язково мати експертне знання, однак аби бути повноцінним членом мовної спільноти, необхідно знати «стереотип», пов'язаний з тією чи іншою категорією. Таким чином, стереотип виступає соціально детермінованим мінімальним блоком інформації з огляду на розширення категорії. Істинні (експертні) визначення категорій вважаються, за Х. Патнемом, класичними, а стереотипні / прототипні поняття визнаються другорядними соціолінгвістичними явищами.

Такий висновок Х. Патнема засвідчує не що інше, як те, що природна мова у своєму розвитку чітко слідує за науковими відкриттями. Насправді ж категоризація в природних мовах визначається не лише станом справ у науці, а й комунікативними та когнітивними вимогами мовної спільноти як такої. Інакше кажучи, категоризація у звичайній мові не повністю залежить від наукових розвідок, проте частково визначається певними незалежними критеріями, що виправдовує дослідження такої «буденної» категоризації як окремої когнітивної системи.

Спробою детальнішого вивчення поняття прототипності, що вивело теорію прототипів на якісно новий рівень методологічного аналізу, виявився запропонований Дж. Лакоффом розвиток психологічної теорії Е. Рош. Дж. Лакофф поставив за мету з'ясування різних типів когнітивних моделей, що становлять підґрунтя прототипних ефектів¹⁵.

Розглянувши приклади з категоріями «холостяк»¹⁶, «брехня»¹⁷, «мати» та «домогосподарка», Дж. Лакофф засвідчив існування кількох різних видів прото-

¹³ Ibid.— P. 19.

¹⁴ Putnam H. The meaning of meaning // Mind, language and reality. Philosophical papers II.— Cambridge, 1975.— P. 215–271.

¹⁵ Lakoff G. Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind.— Chicago, 1990.— P. 58–135; Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубеж. лингвистике.— 1988.— Вып. 23.— С. 12–51.

¹⁶ Fillmore Ch. Towards a descriptive framework for spatial deixis // Speech, place and action / Eds. R. J. Jarvella and W. Klein.— London, 1982.— P. 31–59.

¹⁷ Sweetser E. E. Semantic structure and semantic change : Ph. D. diss.— Berkeley, 1984.— P. 186–188.

типних ефектів, викликаних відмінними когнітивними моделями. Так, перші два приклади він відніс до таких, що демонструють найпростіші прототипні ефекти, зважаючи на відсутність чітких меж у цих категорій, що в свою чергу породжує явище так званої розпливчастості (*gradience*) категорій. Перебуваючи в контексті нашого знання про реальний світ, такі категорії виявляють розбіжність з його фактичним середовищем, унаслідок чого з'являється розпливчастість, джерелом якої є невідповідність вихідних посилань, що становлять основу категорії, нашому знанню про світ. Таким чином, базисна модель «холостяка» виявляється ідеалізованою моделлю, яка не передбачає розгляду багатьох інших випадків (наприклад, чи можна вважати холостяками Папу Римського, Тарзана, мусульманина з трьома дружинами?). Подібною є і модель «брехні», яка, зважаючи на її ідеалізоване визначення, так само не може пояснити випадки з так званою білою брехнею, перебільшенням, жартом, вигадкою і т. ін. У такий спосіб Дж. Лакофф визначив *базисні когнітивні моделі* як підґрунтя найпростіших прототипних ефектів.

Відзначивши часте поєднання базисних моделей, іншим джерелом прототипних ефектів американський дослідник визнав *моделі експеренційних кластерів* (від англ. *experiense* — «досвід»). Прикладом такої моделі є детально проаналізована ним категорія «мати». Виявивши неможливість дефінування зазначеної категорії шляхом наведення необхідних та достатніх умов, які б задовольняли всі існуючі випадки використання цієї лексеми, Дж. Лакофф дійшов висновку, що поняття «мати» передбачає складну модель, у якій поєднується кілька індивідуальних моделей, що і формують кластер. Наприклад, поряд із поширеним уявленням про матір як про жінку, яка народила дитину, матерями також можуть бути названі жінки, котрі надали генетичний матеріал для народження дитини, вигодували її, але не обов'язково народжували, жінки, які взяли дітей на виховання, дружина батька також може бути названа матір'ю і т. ін. Коли між моделями експеренційного кластера, що характеризують те чи інше поняття, є розбіжності, одна з них визнається найважливішою в тому чи іншому випадку. За відсутності конкретної особи, щодо якої вживано лексему *мати*, використовуються складні вислови на зразок *сурогатна мати, названа мати, біологічна мати, мати-донор* та ін.

Поділяючи думку Е. Рош, що прототипні ефекти є явищем поверховим, Дж. Лакофф наводить ще одне їхнє джерело — *метонімічні моделі*. Визначивши метонімію як ситуацію, у якій певна підкатегорія, член або часткова модель використовуються для розуміння категорії в цілому, він звернув увагу на те, що в категорії «мати» наявне ще одне джерело прототипних ефектів, з яким пов'язаний стереотип матері як домогосподарки. Соціальні стереотипи являють собою випадки метонімії, де та чи інша підкатегорія набуває суспільно визнаного статусу як така, що символізує категорію в цілому, зазвичай з метою винесення швидких суджень про людей. І хоча підкатегорія матері-господарки не отримала спеціальної назви, насправді вона існує, оскільки визначає культурні сподівання суспільства щодо того, якою повинна бути мати. Саме через це, як стверджує Дж. Лакофф, підкатегорія і провокує появу прототипних ефектів.

Виокремивши типи метонімії¹⁸, Дж. Лакофф відзначає також існування різних типів категоріальної метонімії, унаслідок чого виникає велика кількість прототипів. На його думку, існують типові приклади, соціальні стереотипи, мо-

¹⁸ Lakoff G., Johnson M. Op. cit.

делі абстрактного ідеального взірця, ідеали, або ж їх протилежності, часткові моделі (субмоделі), найхарактерніші приклади.

Аналіз прикладу категорії «мати» дозволив Дж. Лакоффу зробити важливий висновок про наявність так званих *радіальних структур*. Так, випадок, коли поєднуються наведені вище визначення матерів, може бути визнаний головним, інші ж підкатегорії сприйматимуться як відхилення або варіювання цього поняття, проте не всі вони становитимуть самостійні категорії. Отже, радіальна структура матиме один головний член і кілька його загальноприйнятих модифікацій, які, однак, не породжуються головним поняттям. Категорії, породжені головним членом за певними правилами (наприклад, натуральні числа), не утворюватимуть радіальної структури, адже притаманні останнім модифікації основного поняття є конвенційними для певного суспільства і мають бути засвоєні носіями мови.

Головна теза концепції Дж. Лакоффа полягає в тому, що наше знання організовується за допомогою структур, які мають назву *ідеалізованих когнітивних моделей*, а структура категорій і прототипні ефекти є побічними продуктами цієї організації. Дослідивши описані вище джерела прототипних ефектів, американський лінгвіст визнав когнітивні моделі складним цілим, певними гештальтами, структурованими за чотирма принципами: пропозиційною структурою, подібною до фреймів Ч. Філлмора, образно-схематичною структурою, схожою на описану в когнітивній граматиці Р. Ленекера, метафоричним та метонімічним кресленням (*mapping*)¹⁹. Звідси випливає, що для опису процесу категоризації можуть бути використані моделі таких типів: 1) *пропозиційні моделі*, які виокремлюють елементи, надають їм характеристики та вказують на зв'язки між ними; 2) *образно-схематичні моделі*, що являють собою специфічні схематичні зображення образів; 3) *метафоричні моделі*, які становлять моделі переходу від пропозиційних або схематичних моделей однієї сфери до відповідної структури іншої сфери; 4) *метонімічні моделі*, що є моделями одного чи кількох згаданих вище типів, доповнені визначенням функцій, здійснюваних одним елементом щодо іншого. Ці моделі можуть характеризувати загальну структуру категорії, позначати її головних членів і вказувати на природу зв'язків у її внутрішніх ланцюжках²⁰.

Говорячи про переваги розглянутої теорії порівняно з концепціями А. Вежбицької та Х. Патнема, слід, на нашу думку, вказати на подолання прототипною теорією Дж. Лакоффа слабких місць побудов його опонентів. Так, сформулювавши поняття радіальної структури, Дж. Лакофф довів важливість урахування периферійних членів категорії, що дозволило йому зосередитись не лише на її характерних значеннях, як це зробила А. Вежбицька, а й проаналізувати увесь спектр випадків, у яких та чи інша категорія може знайти застосування. Виявлення Дж. Лакоффом явища «розпливчастості» категорій дало змогу вирізнити так звані ідеалізовані моделі світу, які містять необхідні та достатні умови для послідовної класифікації всіх існуючих реалій і в яких першорядного значення набуватимуть експертні визначення категорій Х. Патнема. Проте, як зазначає Дж. Лакофф, у такі моделі не вкладатиметься класифікація, здійснювана пересічною людиною, так само, як не вкладається і весь реальний світ.

Стверджуючи, що когнітивні моделі опосередковують сприйняття й осмислення людиною певного її досвіду, Дж. Лакофф фактично визнає, що саме до-

¹⁹ Lakoff G. .Op. cit.— P. 68.

²⁰ Ibid.— P. 113–114.

свід і є єдиним джерелом будь-яких категорій, як, власне, і всього нашого знання про навколишній світ. Дослідник поділяє думку про залежність концептуальної системи від нашого фізичного та культурного досвіду і в той же час спростовує класичний погляд щодо існування об'єктивних, чітко визначених категорій у нашому розумі, науці або деінде, так само як і уявлення про абстрактність понять і їх непов'язаність з досвідом людини.

Тут доречно зауважити, що подібний підхід очевидно був характерний і для авторів гіпотези лінгвістичної відносності, чії положення органічно вписалися в контекст сучасних когнітивних досліджень. Уявлення Б. Л. Уорфа про зовнішній світ як про неструктурований «потік чуттєвого досвіду»²¹ засвідчує, що єдиною дійсністю, на його думку, відомою нам в онтологічному сенсі, може бути лише сам досвід, «структурування» якого відбувається під впливом мови, якою ми розмовляємо. Відтак джерелом концептуальних структур, притаманних носіям різних мов, визнається досвід, а мови визначають їх (структур) особливості й розмаїття, впливаючи, за Б. Л. Уорфом, на людське мислення.

Як відомо, ні Е. Сепір і Б. Л. Уорф, ні Дж. Лакофф не були першими в історії мовознавства, хто висловив подібні міркування. Випереджаючи свій час, зазначену лінгвістичну й загальнофілософську проблему майже в усіх аспектах сформулював О. О. Потебня. Навівши подібні до Уорфових приклади, зокрема з однієї з малайських мов, де особові займенники не відрізняються від прислівників місця²², він не тільки одним з перших у європейській думці запропонував певне емпіричне підтвердження своїх переконань щодо зазначеної проблеми, а й висунув думку про зв'язок між розвитком мов та становленням і еволюцією світоглядних систем. Так, йому вдалося продемонструвати виникнення деяких фундаментальних категорій людської свідомості, зокрема категорії причини та розуміння причинно-наслідкових зв'язків, на тлі розвитку мови. Застосувавши в цьому контексті своє вчення про внутрішню форму слова, О. О. Потебня виявив її вирішальний вплив (саме на ранніх етапах розвитку мови, коли внутрішня форма була ще етимологічно прозорою і відтак продукувала певні асоціації) на первісне мислення.

Цілком очевидно, що евристичне значення міркувань О. О. Потебні набуває особливої актуальності в парадигмі сучасної когнітивної лінгвістики. Вагомість викладених ним ідей усвідомлюється не тільки тоді, коли, як зазначає Р. Кісь, представники класичного когнітивізму починають розуміти недостатність розгляду когнітивних схем безвідносно до всієї сукупності конкретного етнокультурного досвіду²³, а й, на наш погляд, у випадку необхідності подолання переважно теоретичного характеру класичної когнітивної методології. Адже розроблене О. О. Потебнею вчення про внутрішню форму слова, яке, по суті, являє собою вчення про взаємовідношення думки й мови, визнає за внутрішньою формою об'єктивний, тобто загальнозначущий, загальномовний характер, у той час як нечітка, темна думка (або навіть прагнення до думки) є цілковито суб'єктивною. Така неусвідомлена думка втілює багатий на різні ознаки образ предмета, сприйняття якого полягає в тому, що цей образ розкладається на властиві йому ознаки, одна з яких і стає внутрішньою формою слова. Визнаючи засобом

²¹ *Whorf B. L. The punctual and segmentative aspects of verbs in Hopi // Language, thought and reality : Selected writings of Benjamin Lee Whorf / Ed. by J. V. Carroll. — Cambridge, 1956. — P. 55.*

²² *Потебня А. А. Мысль и язык. — О., 1926. — 207 с.*

²³ *Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). — Л., 2002. — С. 167.*

розкладу на окремі ознаки слово, О. О. Потебня не тільки приписує йому першорядність щодо думки, а й твердить про важливість етимологічного аналізу для встановлення образу, покладеного в основу номінації, який і передбачає певний спосіб побудови концепту, що міститься в даному слові. На нашу думку, застосування етимологічного аналізу разом із прототипним підходом здатне забезпечити необхідне емпіричне підґрунтя когнітивній методології, демонструючи як важливість дослідження мовного значення, так і продуктивність вивчення мовної форми.

Наслідуючи О. О. Потебню у виборі предмета дослідження, розглянемо одну з фундаментальних категорій людської свідомості — категорію *матерії*, використовуючи зазначений «етимолого-прототипний» підхід. Поряд із досліджуваними вченим онтологічними категоріями часу, простору, руху, причини категорія матерії виступає не лише категорією суто філософською, вона виявляється і в системах буденного та наукового знання. У межах когнітивної лінгвістики зазначені категорії також визнаються складниками концептуальної системи будь-якої природної мови і визначаються як їхні фундаментальні поняття²⁴. Вони вживаються в мовленні постійно і несвідомо, тому мають найбільший вплив на носія. Етимологічний аналіз лексики з філософсько-категоріальним значенням, проведений Т. Харитоновою²⁵, може бути використаний нами для розгляду в контексті теорії прототипів зазначеної філософської категорії.

Витоки філософського вчення про матерію знаходимо в натурфілософських концепціях античних мислителів, однак лексема з подібним категоріальним значенням виявляється ще в теоретичних побудовах давньоіндійських філософів. Одним з позначень категорії матерії цього періоду було слово *dravyam*, яке в санскриті, поряд з низкою розвинутих пізніше абстрактних значень («речовина, майно; особа, матерія»), мало безпосередній зв'язок з прикметником *dravya-* «дерев'яний, подібний до дерева, зроблений з деревини» і було суфіксальним утворенням від дінд. *daru* (<*dru-*) «дерево, деревина; будівельний матеріал». До цього ж кореня належать слова на позначення дерева і в інших індоєвропейських мовах: гр. *δρῦς* «дерево, дуб», дангл. *treow* (англ. *tree*), дірл. *derucc* «жолудь», рос., укр., бр. *дэрево*.

Крім того, для кореня *der(u-)* було характерне і загальне значення «здоровий; міцний; вірний», що реалізувалося в таких словах, як лат. *dūrus* «твердий, міцний», дірл. *derb* «впевнений, надійний», дангл. *truwian*, днім. *trū(w)ēn* (нім. *trauen*) «вірити» (пор. дангл. *truwa* «(релігійне) вшанування; вірування», *trēow* «віра, вірність; правда»). У деяких прикладах, таких як дінд. *sudruh* «хороше дерево», укр. *здоровий*, рос. *здоровый*, обидва значення зливаються, очевидно, через те, що основою семантичного розвитку значення спільного для них кореня було вже згадане значення гр. *δρῦς* «дуб». Спорідненими є також слов'янські словоформи на позначення сили, плодovitості — бр., укр. *ядрó*, які співвідносяться з гр. *'адрус* «повний, зрілий, сильний, густий».

Аналіз семантичного ядра лексеми *матерія* в індоєвропейських мовах дозволяє встановити два первісних прототипи, що є основою для подальшого розвитку поняття матерії як філософської категорії. Як свідчать наведені значення «дерево», «дуб» та «здоровий; міцний; вірний; надійний плодovitий», від самого початку категорія матерії формувалася на основі двох моделей, перша з яких є

²⁴ Lakoff G. Op. cit.— P. 308.

²⁵ Харитонova Т. А. Джерела філософської термінології.— К., 1992.— 111 с.

типовим прикладом, а друга — абстрактним ідеальним взірцем. Так, прототип «Дуб — типове дерево» є прототипом першого типу²⁶, використання якого зазвичай не усвідомлюється, адже здійснюється автоматично. Типові члени категорії характеризуються стабільністю, і носії тієї чи іншої мови не мають щодо них розбіжностей у поглядах.

Другий прототип пов'язаний зі значеннями «здоровий; міцний; надійний; плодovitий», які втілюють властивості ідеального дерева. Так, можна розглядати це загальне значення як основу для прототипу третього типу — «Ідеальне дерево є здоровим, міцним, надійним, плодovitим». У деяких випадках ідеали можуть збігатися з типовими представниками певної категорії, вони часто використовуються в судженнях або в планах на майбутнє.

У випадку з категорією матерії ми маємо справу з перетинанням базисних моделей типового прикладу та ідеалу, що утворюють складне поєднання, яке психологічно є більшою мірою базисним, ніж вихідні моделі. Таке поєднання моделей являє собою експеренційний кластер, який поряд з метафоричними моделями також є джерелом прототипних ефектів.

На нашу думку, саме таке «оформлення» поняття матерії у вигляді експеренційного кластера уможливило його розвиток не лише в природних мовах, а й у релігійно-міфологічних системах стародавнього світу, де воно отримало додаткове метафоричне значення — «образ світу (світове дерево)». Якщо попередній процес категоризації відбувався за пропозиційною моделлю, то в межах релігійно-міфологічного світогляду спостерігається перехід від пропозиційної моделі категоризації до метафоричної. На користь цього свідчать і встановлені В. Топоровим семантичні паралелі між лат. *robustus* «міцний, здоровий; дубовий» і давньіндійським релігійно-міфологічним терміном *Brāhman*, який, маючи значення «спорука, реальний об'єкт шанування (тобто Бог), одна із трансформацій світового дерева», тлумачився як «релігійна ідея, універсальний принцип, віровчення»²⁷. У системі релігійно-міфологічного знання *Brāhman* отримує і нові додаткові значення: «абсолютна субстанція, першооснова і першопричина всього суцього». У слов'янській міфології типологічно подібна ситуація спостерігається і щодо рефлексів згаданого кореня *der(u-)* у таких найменуваннях богів, як дит. *Perkúnas*, рос., укр. *Перун* «бог грому».

Термін на позначення категорії матерії виник у системі давньогрецької філософії і був уведений у науковий обіг Арістотелем, який запозичив відповідну лексему *'ύλη* із загальнонародної мови, де вона функціонувала зі значеннями «ліс, чагарник; дрова; будівельний матеріал; тема, предмет дослідження; осад, гуща, мул». Визначення Арістотелем *'ύλη* як певної субстанції, яка може перетворюватися на щось інше, очевидно, пояснюється низкою значень відповідного слова загальнонародної мови, ключовим серед яких стало «дерево; будівельний матеріал». Грецьке *'ύλη* вважається семантичною калькою відповідного дінд. *drávyam* з подібним набором значень²⁸.

Давньогрецький термін *'ύλη* пізніше був перекладений латиною у творах Цицерона, Сенеки та Плінія як *materia*, а з латини запозичений іншими мовами і саме в цій формі функціонує в сучасних філософських терміносистемах. Семан-

²⁶ Дж. Лакофф розрізняє сім основних типів прототипів, зокрема: типові приклади, соціальні стереотипи, ідеали, взірці та ін. Докладніше див.: *Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубеж. лингвистике.*— 1988.— Вып. 23.— С. 34–36.

²⁷ *Топоров В. Н. О брахмане. К истокам концепции // Проблемы истории языков и культуры Индии.*— М., 1974.— С. 383.

²⁸ *Харитонова Т. А. Знач. праця.*— С. 38.

тичне ядро лат. *materia* характеризується, з одного боку, значеннями, подібними до дінд. *dravyam* та гр. *ύλη* «дерево; будівельний матеріал; речовина, матерія; предмет, тема; причина», а з другого, — має чіткий зв'язок з лат. *mater* «мати». До того ж індоєвропейське *mater* лежить в основі численної групи прикметників різних мов із значеннями «здоровий, міцний», які також властиві кореню *der(u-)* (пор. рос. *матерый*, укр. *материй* «кремезний, старий, міцний»). Спостереження над лексичним матеріалом дає підстави для висновку, що в семантичних мотивуваннях лат. *materia* імпліцитно наявні уявлення про речовину (а саме деревину), що лежить в основі всього існуючого, тобто про материнське дерево, що породжує субстанцію — першопричину і першоджерело всього суцього²⁹.

Перетинання в семантичних мотивуваннях лат. *materia* двох взаємопов'язаних моментів — розуміння матерії як «міцного будівельного матеріалу» та наявності антропоморфних уявлень про матерію як «самопороджувальну субстанцію» свідчить, на наш погляд, про подальший розвиток філософської категорії матерії після перекладу відповідного терміна латиною. Розвиток цей відбувся завдяки збагаченню категорії за рахунок нового прототипу — прототипу біологічної матерії. Очевидно, значення лат. *mater* у складі латинського терміна ґрунтується на визначенні матерії як особи, що народжує дитину. Таке визначення являє собою метонімічну модель, яка є соціальним стереотипом. Показово, що розвиток категорії матерії відбувся на тлі нової природної мови — латини, а це, на нашу думку, може певною мірою свідчити про вплив природних мов на становлення філософських категорій.

Отже, філософська категорія матерії в межах індоєвропейської сім'ї мов концептуалізується двома типами прототипних моделей: експеренційним кластером, що поєднує в собі такі базисні моделі, як типовий приклад та абстрактний ідеальний взірць; стереотипною моделлю, яка є метонімічною, а не базисною. Разом вони формують кластер зі складним прототипом: *матерія* — міцний, надійний будівельний матеріал (деревина), який становить основу всього існуючого.

Визначення категорії матерії в контексті філософських теорій оформлюються за метафоричною моделлю, подібною до використаної в зазначених вище релігійно-міфологічних системах. Давньоіндійське релігійно-міфологічне значення терміна *Brāhman* «абсолютна субстанція, першооснова і першопричина всього суцього» потрапляє до філософських побудов нового часу, де доповнюється похідним від латинського відповідника визначенням матерії як «причини самої себе», «прародительки» всього існуючого, а також пов'язується з Богом.

Таким чином, проведене дослідження дозволило висвітлити продуктивність поєднання прототипного підходу з етимологічним аналізом та методом семантичної реконструкції, що їх застосовують для вивчення внутрішньої форми термінів з філософським значенням. Ефективність зазначеної методики виявляється не тільки при вивченні запозичень (якими і є філософські терміни в сучасних природних мовах), у яких повністю відсутня внутрішня форма, а й власне термінів, які мають, як правило, єдине фіксоване значення. Етимологічний аналіз дозволяє виокремити певні «первісні» прототипи, за допомогою яких структурується наше знання про одну з фундаментальних категорій людської свідомості. До того ж саме етимологічний підхід уможливило вихід за межі однієї природної мови і залучення до розгляду мов цілої мовної сім'ї.

Викладені міркування ще раз підтверджують загальноприйнятий у когнітивній лінгвістиці погляд, згідно з яким наша концептуальна система залежить від

²⁹ Там же. — С. 41.

